

ՍԱՅՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ 1919-1920 թթ. ԴԱՏԱՎԵԻՈՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՆԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ԳԵՎՈՐԳ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

Ի տարբերություն ցեղասպանության ցանկացած այլ փաստի՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցում դատական ակտերի վրա շեշտադրում չանելը, դրանք որպես հիմնական փաստարկեր շրջանառության մեջ չդնելը դեռևս պահպանում են կենսունակությունը և հանրավի խոցելի դարձնում հիշյալ գործընթացի արդյունավետությունը: Խոսքը, առաջին հերթին, հենց *թուրքական ազգային դատարանների 1919-1920 թթ. կայացրած այն դատական ակտերի, այն դատավճիռների մասին է, որոնցով «Իթթիհադը»՝ երիտթուրքերի ղեկավար կուսակցությունը, թուրք բարձրաստիճան զինվորականները, պետական ու կուսակցական գործիչներն ու այլ պաշտոնյաներ դատապարտվել են անձանց՝ էթնիկ հատկանիշով պայմանավորված զանգվածային սպանդ կազմակերպելու ու իրականացնելու, ինչպես նաև բռնի տեղահանումների համար:*

Այս դատական ակտերին մենք դեռ կանդիդատներ ենք ստորև, սակայն նախ, փորձենք պարզել, թե ինչու տարաբնույթ ու հավաստի բազմաթիվ պատմական փաստերի կողքին չեն ներկայացվում նաև վերը նշված առավել արժեքավոր ու իրավական մեծարժեք դատական ակտերը: Ոմանք այն կարծիքին են, որ այդ մոտեցման հիմքում ընկած է բացառապես հոգեբանական գործոնը, ըստ որի՝ հենց Թուրքիայի շարունակական ժխտողական քաղաքականության համատեքստում ձևավորվել է համոզմունք, համաձայն որի՝ անիմաստ է կեղծիքները որպես քաղաքականության անդավաճան լծակ ճանաչող թուրքական կողմից սպասել արդարության, այդ թվում՝ արդարադատության որևէ դրսևորում¹:

Վերոհիշյալ հոգեբանական գործոնի առնչությամբ մենք ևս բացասական կարծիք չունենք, սակայն չենք կարող նաև չնկատել, որ դրա նշանակությունը չափազանցվում է: Չպետք է անտեսել նաև այնպիսի փաստարկեր, ինչպիսիք են ոչ բավարար իրազեկվածությունը, նշված դատական ակտերի իրավական արժեքի մասին անհամարժեք գնահատականները և վերջապես՝ ինտերցիոն մտածելակերպը, որը հաճախ հանգեցնում է կարծրատիպերի ձևավորման: Այս խոչընդոտները հաղթահարելը թերևս հնարավորություն կտար ընկալելու, որ ժամանակին թուրքական դատարանների կողմից զանգվածային բնաջնջումները դատապարտող ակտեր կայացնելը բնավ թելադրված չի եղել արդարադատության մարմաջով, որ դրանք հիմնականում պայմանավորված են եղել տվյալ երկրի միջազգային ու ներազ-

¹ Տե՛ս **David B. MacDonald**. Identity Politics in the Age of Genocide. The Holocaust and historical representation. Routledge, 2008, էջ 31-39:

գային մի շարք այնպիսի ազդակներով, որոնք պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում հնարավոր են դարձրել այդպիսի գործընթացները²:

Այն, որ այդ գործոնները սոսկ պատմական տվյալ իրավիճակով են թելադրված եղել և բնավ չեն բնութագրում թուրքական քաղաքականության էությունը, ապացուցվում է թեկուզ այն փաստով, որ արդեն 1923 թ. մարտի 31-ին, այսինքն՝ դատավարություններից ընդամենը երկու տարի անց, Թուրքիայում հայտարարվեց համաներում, որի հետևանքով ազատության մեջ հայտնվեցին բոլոր այն ոճրագործները, որոնք դատապարտվել էին Թուրքիայի զինվորական դատարանի և ընդհանուր իրավասության մյուս դատարանների կողմից³: Ընդ որում, թուրքական դիվանագիտությունը ևս ամեն ինչ արել է, որպեսզի հիշյալ դատական գործընթացները չհայտնվեն քաղաքական բանավեճերի տեսադաշտում, չդառնան քննարկման նյութ, հնարավորինս հայտնի չլինեն հանրության լայն շրջանակներին, ինչը տևական ժամանակ նրանց հաջողվել է: Սակայն երբ դրանք անխուսափելիորեն դարձան հրապարակային քննարկման նյութ, գործի դրվեցին դրանց իրավական հիմնավորվածությունը և հավաստիությունը կասկածի տակ դնելուն կոչված արդեն նոր «փաստարկներ»:

Նախապես նկատենք, որ բնավ հակված չենք նշված դատական ակտերը բնորոշելու որպես ոչ միայն միջազգային չափանիշներին, այլև ազգային (տվյալ դեպքում՝ թուրքական) իրավունքին խստորեն համահունչ արդարադատության իրականացման նմուշներ: Ինչ խոսք, դրանք հեռու են այդպիսիք համարվելուց, սակայն բնորոշն այն է, որ թուրքական քաղաքականությունը կառուցված է անգամ այդ կարգի դատական ակտերում արձանագրված փաստերն ամբողջովին ժխտելու ձգտման վրա: Պարզվում է, որ շուրջ 100 տարի անց թուրք քաղաքական գործիչներն ու գիտնականները կասկածի տակ են առնում նույնիսկ սեփական ազգային դատական ատյանների դատավճիռները:

Ցեղասպանության յուրաքանչյուր փաստ արձանագրելու, ընդհանրապես որևէ արարք հանցագործություն որակելու համար անվերապահորեն անհրաժեշտ է մեղադրական դատական ակտ: Սա անվիճելի սկզբունք է, որն իր ամրագրումը է ստացել բազմաթիվ միջազգային իրավական փաստաթղթերում և ճանաչվել ազգային իրավական համակարգերով: Ընդ որում, այս տեսանկյունից վճռորոշ նշանակություն ունեն Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին Կոնվենցիայի 6 հոդվածով ամրագրված դրույթները, որոնք խնդիրը կարգավորման նյութ են դարձրել մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից⁴:

Միջազգային իրավունքի փաստաթղթերը, անդրադառնալով այս խնդրին, հարցը քննարկում են հիմնականում մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից. տվյալ դեպքում շեշտադրվում է անմե-

² Տե՛ս **Барсегов Ю. Г.** Геноцид армян – преступление по международному праву. М., 2000, էջ 111-112:

³ Տե՛ս **Dadrrian V. N.** Genocide as a problem of National and International Law: the Wold War I Armenian case, its contemporary legal ramifications // Yale Journal of International Law. Vol. 14, № 2. (Summer 1989), էջ 313-314:

⁴ Տե՛ս **Оганесян В. А.** Принципы уголовного правосудия в международном праве. Эволюция и особенности имплементации. М., 2011, էջ 85:

ղության կանխավարկածի սկզբունքը: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հիմնականում հենց այս հանգամանքն է փոխել Հայոց եղեռնի միջազգային ճանաչման գործընթացի բնականոն հունը՝ «հարմարեցնելով» այն բացառապես պատմական փաստաթղթերը քաղաքական հարթության վրա քննարկելու ու ճանաչելու գաղափարախոսությանը:

Ընդ որում, քանի դեռ Հայոց եղեռնի ճանաչման գործընթացը սահմանափակվում է սոսկ այս կամ այն երկրի օրենսդիր մարմնի կողմից որևէ իրավական եղանակով ու ձևով ճանաչվելով կամ քաղաքական տեսանկյունից դատապարտվելով, դրանց որևէ իրավական նշանակություն չի տրվում, դրանք չեն դառնում իրավական հետևանք առաջացնող փաստաթղթեր: Առավելագույնը տվյալ դեպքում այն է, որ դրանք այս կամ այն կերպ նվազեցնում են Թուրքիայի միջազգային վարկը և անուղղակիորեն առաջացնում այդ երկրի կողմից Հայոց եղեռնը ընդունելու ոչ միանշանակ պարտավորություն: Ինչ խոսք, անգամ այս զարգացումները չէին կարող անտարբեր թողնել թուրքական կողմին, որը հետևողականորեն ու միջոցների միջև խտրություն չդնող գործելաոճով մշտապես ձգտել է ժխտել Հայոց եղեռնը:

Սակայն երբ Հոլոքոստը ժխտելու համար եվրոպական որոշ երկրների կողմից քրեական պատասխանատվություն սահմանելու գործընթացն իր արձագանքն ունեցավ նաև Հայոց ցեղասպանության հարցում, իսկույն փոխվեց ոչ միայն քաղաքական բանավեճերի հարթակը, այլև բուն փաստարկների իրավական արժեքը: Անմիջապես պարզ դարձավ, որ «դասական եղանակներով» Հայոց եղեռնը ճանաչելու, առավել ևս այն ժխտելու կամ դրա նշանակությունը մեղմելու համար քրեական պատասխանատվություն սահմանելու հեռանկարը խիստ խոցելի է:

Նման դեպքերում, ինչպես ասում են, չկա չարիք առանց բարիքի. վերջապես հայրենական դիվանագիտությունը հարկադրված կլինի լրջորեն անդրադառնալու Հայոց եղեռնը նաև դատական համապատասխան ակտերով հիմնավորելու խնդրին և չի բավարարվի սոսկ պատմական փաստերի լուսաբանմամբ:

Ի դեպ, կարծում ենք, Թուրքիային հաջողվել է ոչ միայն տևական ժամանակով խիստ կարևոր քննարկումներում տեսադաշտից հեռու պահել հիշյալ դատական գործընթացները, այլև պարտադրել խնդրի հետազոտման ու քննարկման իր կանոնները, որոնք մի կողմից բարենպաստ են թուրքական քաղաքականության տեսանկյունից, մյուս կողմից ձևավորում են խնդրի քննարկման փակուղի տանող ավանդույթներ, որոնք հնարավորություն չեն տալիս արմատապես վերանայելու առկա կարծրատիպերը:

Դատելով Թուրքիայի հայատյաց քաղաքականությունից, հազիվ թե նա իր նախաձեռնությամբ փորձեր պատասխանատվության կանչել եղեռնի կազմակերպիչներին ու իրականացնողներին, բայց և այնպես անհերքելի իրողություն է, որ անցյալ դարասկզբին, թեկուզ և որպես բացառություն, տեղի է ունեցել դատական որոշակի գործընթաց: Հետազոտողներից շատերը պնդում են, որ դրանում վճռորոշ դերակատարում են ունեցել Առաջին աշխարհամարտում հաղթած գերտերությունները:

Այս հարցը, անշուշտ, շատ է չարչրկվել, որի հետևանքով, ինքնին հաս-

կանալի է, դարձել է թուրքական քարոզչության հերթական կեղծիքների թիրախ: Թուրքամետ աղբյուրների պնդմամբ Մուդրոսյան հաշտության համաձայնագրից հետո Թուրքիան հարկադրված ձեռնամուխ է եղել հիշյալ դատավարություններին, սակայն զրկված է եղել ինքնուրույն դատավարություն իրականացնելու նվազագույն հնարավորությունից և գործել է բացառապես գերտերությունների թելադրանքով⁵:

Այսպիսով, մեկնակետ է ընդունվում այն գաղափարը, որ Թուրքիայի իշխանությունները դատավարություններ նախաձեռնելու հիմքեր չեն ունեցել, այն պարտադրվել է արտաքին ուժերի կողմից և իրականացվել է նրանց թելադրանքով: Ինչ խոսք, սա թուրքական գաղափարախոսության համար խիստ ձեռնտու մեկնաբանություն է, և որպեսզի այն առավել հավաստի թվա, հընթացս շեշտվում է, որ դատավարությամբ հետազոտված բոլոր ապացույցները (հայերի բնաջնջման վերաբերյալ հրամանները, հեռագրերը, նամակները, վկաների, այդ թվում՝ թուրք պաշտոնյաների ցուցմունքները, ռազմական գործողությունների սխեմաները և այլ գաղտնի փաստաթղթերը) իբր հայերի կողմից միտումնավոր ոչնչացվել են:

Ինչևէ, վերադառնանք գերտերությունների, այսպես կոչված, ճնշումների: Ներկայումս մատչելի փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը միանշանակ ցույց է տալիս, որ գերտերությունները հիմնականում պահանջել են դատավարություններ սկսել Թուրքիայի կողմից գերված իրենց զինվորների նկատմամբ կատարված ոճրագործությունների համար, իսկ ինչ վերաբերում է հայերի բնաջնջմանը, ապա այն ներկայացվել է իբրև լրացուցիչ, երկրորդական հարց: Ընդ որում, Բրիտանիան սկզբնական շրջանում առաջ էր քաշում բացառապես բրիտանացի զինվորների նկատմամբ ոճրագործություններ կատարած անձանց պատասխանատվության ենթարկելու հարցը, և միայն հետագայում համաձայնվեց, որ գոնե դրանից հետո քննության նյութ դառնա նաև եղեռնի կազմակերպիչների հարցը:

Այլ կերպ ասած՝ հայերի զանգվածային բնաջնջման առնչությամբ ԱՄՆ-ը, Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, ցավոք, բացառապես բավարարվել են հայտնի իրադարձությունները դատապարտող հռչակագրերով: Սասնավորապես, 1915 թ. մայիսի 24-ին երեք պետություններ՝ Բրիտանիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, ընդունել են Թուրքիայի կողմից «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» ուղղված հանցագործությունները դատապարտող հռչակագիր: Սակայն բոլոր դեպքերում հարկ է նկատել, որ այդ հռչակագիրը ստորագրած պետությունները նշված իրադարձությունները անվերապահորեն ճանաչել են որպես Թուրքիայի կողմից էթնիկական հատկանիշով պայմանավորված զանգվածային բնաջնջում:

Հաճախ իրավամբ հարց է ծագում, թե նշված գերտերությունները որքանով են հետևողական եղել հիշյալ դատավարությունն իրականացնելու խնդրում: Հետևողականություն իրականում եղել է, սակայն այն ունեցել է բոլորովին այլ ողղվածություն: Նախ, մինչև դատավարությունն սկսելը, ավելին՝ մինչև մինչդատական վարույթ նախաձեռնելը նույն այդ *գերտերությունների անմիջական աջակցությամբ Թուրքիան անարգել լքել են բոլոր*

⁵ Տե՛ս **Guenther Lewy**. Revisiting the Armenian Genocide // Middle East Quarterly, Fall 2005, էջ 3-12:

այն բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնց նկատմամբ եղել է մահապատիժ սահմանելու հնարավոր վտանգ: Պատահական չէ, որ հենց գերմանական նավով հապճեպ փախուստի են դիմել Եղեռնի գաղափարախոսներն ու անմիջական կազմակերպիչները՝ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և Նազիմը: Դրանից հետո այս անձանց իրենց հետ համագործակցելու տարաբնույթ սիրահոժար առաջարկություններ են արել արդեն խորհրդային Ռուսաստանն ու մյուսները: Ուրիշ բան, որ այդ գործիչները հետագայում խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններին ևս խաբում էին և փորձում նրանց վստահությունը չարաշահելու միջոցով իրականացնել իրենց հոգեհարազատ՝ պանթյուրքիզմի գաղափարները:

Ընդ որում, նշված պետությունների հատուկ ծառայությունները հոգացել են, որ վերջիններս հնարավորինս պաշտպանված լինեն, անգամ ապահովել են կեղծ անձնագրերով ու անուններով: Օրինակ՝ Էնվերը Գերմանիայում հանդես է եկել Ալի-Բեյ կեղծանվամբ: Այսինքն՝ գերտերությունների կողմից ի՞նչ թելադրանքի մասին կարող է խոսք լինել, երբ հիմնական ոճրագործներին պատժից զերծ պահելու և համագործակցելու նախաձեռնությունը հենց իրենց է պատկանում: Ավելին, թուրքական բանակում բարձրաստիճան բազմաթիվ պաշտոնյաներ ազգությամբ գերմանացիներ կամ բրիտանացիներ էին:

Չանրահայտ է, որ մահապատժի դատապարտված թուրք պաշտոնյաները, գտնվելով հետախուզման մեջ, հետագայում, այնուամենայնիվ, հայտնաբերվել ու սպանվել են, սակայն դա միանգամայն այլ հարց է և որևէ առնչություն չունի «թուրքական արդարադատության» հետ:

Վերադառնամք հիմնական հարցին. ի՞նչ նկատառումներով ու չափանիշներով են Թուրքիայի ռազմական տրիբունալի կողմից 1919-1920 թթ. իրականացված դատավարությունները որոշ հետազոտողներ գնահատում մարդու իրավունքների եվրոպական չափանիշներին հակասող:

Այդ գնահատականի թերևս ամենահետևողական հեղինակը Լևի Գյունտերն է, սակայն վերջինիս աշխատությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք բառացիորեն կրկնում են թուրքական պաշտոնական գաղափարախոսության ու դրա «տեսաբանների» մտքերը, հիմնադրույթները, որոնք համակարգված ձևով շարադրված են թուրք պատմաբաններ Սինասի Օրելի և Սուրեյ Յուկայի աշխատություններում: Ըստ այդմ, Լ. Գյունտերի տեսակետները չունեն որևէ փաստական հիմք և վկայում են հեղինակի մասնագիտական ցածր ունակությունների մասին: Վերջին հանգամանքի վրա վաղուց ուշադրություն է դարձրել ականավոր ցեղասպանագետ - պատմաբան, ակադեմիկոս Վահագն Դադրյանը, որը անառարկելի փաստերով բացահայտել է ոչ միայն Լևի Գյունտերի դիրքորոշումների սնանկությունն ու միտումնավորությունը, այլև թուրքերենի, հատկապես օսմաներենի անբավարար իմացությունը, թեև բազմիցս հղումներ է կատարում այդ լեզվով գրված աշխատություններին: Ավելին, Վ. Դադրյանը իրավացիորեն եզրակացնում է, որ Լևին ոչ միայն չի տիրապետում թուրքերենին, այլև միտումնավոր խեղաթյուրում է առանց այդ էլ կեղծված թուրքական աղբյուրները՝ փորձելով էլ ավելի «հանձնել» դարձնել իր սին գաղա-

փարները⁶: Ի դեպ՝ Վ. Դադրյանի այսօրինակ գնահատականները իրավա-
ցիորեն պաշտպանել են միջազգային քաղաքականագիտության ճանաչ-
ված բազմաթիվ մասնագետներ⁷, հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ
Վ. Դադրյանը ծնվել և մեծացել է Օսմանյան Թուրքիայում, այնուհետև
տևական ժամանակ դասավանդել է աշխարհի լավագույն ու բարձր վար-
կանիշ ունեցող բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում:

Այժմ անդրադառնանք Լևի Գյունտերի արժարժած զուտ իրավական
հարցերին: Ակնհայտորեն ուղղորդված հեղինակին «մտահոգել է» հատ-
կապես այն հանգամանքը, որ նախաքննության ընթացքում կասկածյալ-
ները իբր զրկված են եղել պաշտպանների օգնությունից: Մինչդեռ դատա-
վարության արձանագրությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ
կասկածյալներն ամեն օր ազատորեն շփվել են իրար հետ (հատկապես
զբոսանքի ժամերին) և ունեցել են պաշտպանական միասնական տակտի-
կա մշակելու լավագույն հնարավորությունը, բացի այդ, նրանք պարբերա-
բար օգտվել են կարճատև արձակուրդներից՝ լքելով մեկուսարանները, ո-
րը, բնականաբար, նրանց լայն հնարավորություն է տվել տևական ժամա-
նակով շփվելու իրենց պաշտպանների հետ:

Կողմնակալ հեղինակի միտումնավորությունը հասնում է այնտեղ, որ
մեջբերելով *Ստամբուլում Բրիտանիայի զերագույն հանձնակատար Դր
Ռոբեկայի* խոսքերը՝ փորձել է պնդել, որ անգամ «պատվիրատու» պետու-
թյուններն են դժգոհել դատավարությունից: Իրականում նրանք դժգոհու-
թյուններ հայտնել են, սակայն Լևին «մոռացել է» հստակեցնել, որ այդ
դժգոհությունները պայմանավորված են եղել կասկածյալների նկատմամբ
թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացվող բացահայտ հովա-
նավորչությամբ: Օրինակ՝ Թուրքիային առաջարկվել է հաշվի առնել դա-
տավարության միջազգային բնույթը և դատարանի կազմում մասնակից
դարձնել այլ պետությունների ներկայացուցիչների, սակայն այդ և նմա-
նաբնույթ բոլոր այլ առաջարկությունները կտրականապես մերժվել են,
ինչն էլ իրավաչափորեն դժգոհության տեղիք է տվել: Այսպիսով, Լևին
փորձել է պարզունակ խորամանկություն բանեցնել և որպես իր պնդումնե-
րի հիմնավորում՝ հատվածաբար հղումներ կատարել այլ՝ արդեն «հա-
վաստի» աղբյուրների վրա:

Ի դեպ, տեսնելով ակնհայտ հովանավորչության դրսևորումները՝
անգլիական հրամանատարությունը երիտթուրքերի առաջնորդների և նա-
խարարների գործով 1919 թ. ապրիլի 27-ին սկսված դատավարությամբ
անցնող 77 կալանավորվածների հարկադրված տեղափոխել է Մալթա, որ-
տեղ դատավարությունը շարունակվել է մինչև 1919 թ. հունիսի 26-ը (դա-
տավճիռն արձակվել է 1919 թ. հուլիսի 5-ին):

Տվյալ դեպքում նույն դատողություններն այլազգի հեղինակների

---

⁶ Հիշյալ հարցադրումներն առավել հանգամանորեն լուսաբանված են հեղինակի
հետևյալ աշխատություններում՝ **Vahakn N. Dadrian**. The Turkish Military Tribunal's
Prosecution of the Aethors of the Armenian Genocide: Four Major Court-Martial Series // Holo-
caust and Genocide. – Oxford University Press, 1977. – Vol. 11. – p. 28-59. **Vahakn N. Dadrian**.
Armenian Genocide. court-martial of perpetrators //Israel W. Charny, Encyclopedia of genocide.
– Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 1999. 718 p.

⁷ Տե՛ս **David B. MacDonald**, նշվ. աշխ.:

շուրթերից հնչեցնելը պարզապես հետապնդում է դրանց արտաքինապես առավել հավաստիություն հաղորդելու միտում: Ուստի այնքան էլ համամիտ չեն այն հեղինակների հետ, ովքեր գտնում են, որ իբր հրեա հետազոտողները կանխակալ դիրքորոշում ունեն և ամեն գնով փորձում են Յուդաիզմի նշանակությունը չնստնացնել Յայոց եղեռնի ճանաչման փաստով⁸:

Մյուս կողմից՝ այդ դատավարություններում հասկանալի պատճառներով դույզն-իսկ ողջամիտ միջոց չի ձեռնարկվել տուժողների (բացառությամբ՝ Անտանտի պետություններից գերեվարված զինվորների) շահերի պաշտպանության ուղղությամբ: Բնորոշ է այն, որ դատավարությանը մասնակցած սակավաթիվ հայ փաստաբանների բոլոր միջնորդությունները մերժվել են⁹:

Հավելենք, որ առ այսօր այդ դատավարությունների արձանագրություններն ու մեղադրական ակտերը հասանելի չեն հետազոտողների լայն շրջանակին. դրանց որոշ հատվածների մասին կարելի է դատողություններ անել՝ միայն հիմք ընդունելով թուրք որոշ հետազոտողների կամայական հղումները:

Բոլոր այն անձինք, ովքեր այս կամ այն պատճառով չեն հասցրել փախուստի դիմել, ստացել են ցեղասպանության համար ակնհայտ անհամաչափ, խորհրդանշական պատիժներ: Խիստ սահմանափակ դեպքերում է սահմանվել 10, 15 տարվա ազատազրկում: Այսպես, օրինակ, «Երիտթուրքերի» կուսակցության Խարբերդի տեղական կոմիտեի քարտուղար Ռեսնելի Նազիմը մի քանի տասնյակի հասնող բնակչության սպանությունը, գույքի զանգվածային հափշտակությունը և բռնաբարությունները կազմակերպելու համար դատապարտվել է 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքի: Ընդ որում, իմ կողմից դեռևս ոչ բավարար ծավալով կատարված ուսումնասիրությունները վկայում են, որ պատժվածները, հիմնականում «չեն հասցրել» կրել իրենց պատիժները, այլ ազատ են արձակվել նախքան 1923 թ. համաներման ակտը:

Այնուամենայնիվ, ստացվում է, որ կան դատավճիռներ, սակայն չեն պահպանվել դրանց հիմքում դրված արխիվային փաստաթղթերը: Ընդ որում, թուրքական կողմն ու նրա համակիրները պնդում են, որ դրանց ոչնչացման համար մեղավոր են հենց հայերը: Որևէ լուրջ հետազոտող ի վիճակի չէ անգամ ենթադրել, որ դրանք կարող էին ոչնչացնել հայերը. դա այնքան անհեթեթ է, որ չարժե անգամ անդրադառնալ: Վերջին հաշվով, քրեական գործերում առկա պետական խիստ պահպանության ներքո գտնվող փաստաթղթերը մեծագույն ցանկության դեպքում չէին կարող հափշտակվել ու ոչնչացվել մասնավոր անձանց կողմից, մասնավորապես ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում ստեղծված իրավիճակում:

Ինչ վերաբերում է արխիվային փաստաթղթերին, ապա ներկայացնենք որոշ նկատառումներ: Նախ՝ դրանց հիմնական ու առավել առանցքային նշանակություն ունեցող հատվածի «կորուստը» պետք է որ սթափեցնեն մեր այն ազգային գործիչներին, որոնք մի պահ հրապուրվել ու

⁸ Տե՛ս **David B. MacDonald**, նշվ. աշխ.:

⁹ Տե՛ս **Taner Akcam**. From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide. – Zed Books Ltd, 2004, էջ 270:

պատմական փաստաթղթերը համատեղ ուսումնասիրելու համար հանձնաժողովներ ստեղծելու քայլեր էին փորձում ձեռնարկել:

Մյուս կողմից՝ դատավճիռների հիմքում դրված փաստաթղթերի գոյության փաստը ևս չի կարելի ժխտել. վերջին հաշվով, դատավարության մասնակիցները հանգամանորեն հետազոտել են կոնկրետ փաստաթղթեր, ինչի առնչությամբ կազմվել են արձանագրություններ, ուստի ներկայումս դրանց «բացակայությունը» չի կարող որևէ կերպ խոցելի դարձնել բուն դատավճիռների իրավաչափությունը: Ի՞նչ է ստացվում, թուրքական կողմը խայծ է նետում՝ հիմք ունենալով դատարանների կողմից հետազոտված պատմական փաստաթղթերի իբր թե կորուստը, մասնավորապես՝ հայերի կողմից իբր թե դրանց հափշտակությունն ու ոչնչացումը, մյուս կողմից՝ առաջարկում է հետազոտել գոյություն չունեցող արխիվային փաստաթղթերը: Մենք արդեն անդրադարձանք այդ վարկածի սնանկությանը, սակայն հարկ ենք համարում ընդգծել, որ դա չպետք է քննարկման հատուկ նյութ դառնա ոչ միայն իր ակնհայտ անհեթեթության պատճառով, այլև գլխավորապես այն պատճառով, որ իրավական որևէ նշանակություն ու արժեք չունի: Վերջին հաշվով, խոսքը դատական ատյաններում սահմանված կարգով հետազոտված ապացույցների մասին է, որոնց գերակշիռ մասը, այդ թվում՝ դատավարությունների արձանագրությունները, հանգամանորեն արտացոլվել են թուրքական մամուլում: Իսկ եթե դրանք հետագայում անհետացել են, ապա դա զուտ տեխնիկական արժեք ունեցող հարց է:

Մի կարևոր հարցադրում ևս. եթե թուրքական կողմը արդեն երկու տարի անց համոզվել է, որ դատավարություններում քննարկման նյութ դարձած փաստաթղթերը, վկաների ու կասկածյալների ցուցմունքները և այլ ապացույցները իբր բավարար չափով հավատ չեն ներշնչում, ապա կարող էր անդրադառնալ կայացած դատական ակտերին և նախաձեռնել դրանց բեկանման գործընթաց, մինչդեռ, ինչպես արդեն նկատեցինք, 1923 թ. ընդունվել է համաներում հայտարարելու մասին օրենք, որով բնավ չեն հերքվել դատական ակտերով արձանագրված փաստերը, այլ, պարզապես հաշվի առնելով «միջազգային բարենպաստ իրավիճակը», հապճեպ նախաձեռնել են պատժված անձանց սոսկ պատժի կրումից ազատելու գործընթաց: Ավելին, մահապատժի դատապարտված բոլոր անձինք, ովքեր հետագայում հերոսացվել են, նույնիսկ տեղ գտել հանրակրթական դասագրքերում որպես Թուրքիայի ազատության ու անկախության համար զոհված նահատակներ, դատական որևէ ակտով չեն արդարացվել¹⁰:

Վերջապես, փաստաթղթերի շրջանակը չի սահմանափակվում միայն դատաքննության ընթացքում հետազոտված ապացույցներով: Իհարկե տրամաբանական կլիներ, որ բոլոր վերաբերելի ու թույլատրելի ապացույցները պահանջվեին ու հետազոտվեին 1919-1920 թթ. դատավարությունների ընթացքում, սակայն, բարեբախտաբար, դրանց մի հատվածը ոչ միայն չի դարձել դատաքննության առարկա, այլև հավանաբար հենց այդ պատճառով պահպանվել է: Բայց այս հարցն առայժմ առկախենք: Ուղղակի նկատենք, որ ապացույցները ոչ լիարժեք ուսումնասիրելը ևս վկայում է դատական գործընթացներում մեղադրյալների հովանավորչության և ակն-

¹⁰ Տե՛ս **Барцеров Ю. Г.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

հայտ դեպքերն աղավաղելու փաստերի մասին: Այլ խոսքով ասած, առկա են միանգամայն օրինական ուժ ունեցող դատավճիռներ:

Անդրադառնանք այն հարցին, թե ինչպես են վերաբերվում դրանց թուրքական կողմը և բոլոր այն պետությունների օրենսդիր իշխանության մարմինները, որոնք դեռևս մերժում են Հայոց ցեղասպանության փաստի ճանաչումը:

Նախ՝ վերջին քաղաքական զարգացումները մեկ անգամ ևս եկան հաստատելու, որ թուրքական կողմը վերաբերվում է այնպես, ինչպես Ալիև կրտսերը վերաբերվեց Ռամիլ Սաֆարովի նկատմամբ Հունգարիայի դատավճիռին:

Ինչ վերաբերում է արտասահմանյան երկրների խորհրդարաններին, ապա, ցավոք, այդ հարցում դեռ չի ձևավորվել դատական ակտերով դեկավարվելու անհրաժեշտ փորձ ու պրակտիկա: Անգամ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած բազմաթիվ պետություններ հիմնվել են միայն պատմական փաստերի վրա, մինչդեռ իրավական տեսանկյունից արժեք առաջին հերթին հիմքում դնել դատական ակտերը:

Կարևոր է նաև այն հարցադրումը, թե ինչ չափով և ինչ իրավական եզրույթներով են նշված դատական ակտերն անդրադարձել Հայոց եղեռնի փաստին, ինչպես են «բացատրել» զանգվածային սպանությունների պատճառները և այլն:

Ինչ վերաբերում է դատավճիռներում արտացոլված իրավական գնահատականներին, ապա դրանք նույնությամբ համընկնում են ցեղասպանության հանցակազմին, պարզապես հասկանալի պատճառներով այդ եզրույթը չի օգտագործվել: Այսպես, արդեն 1919 թ. մայիսի 3-ին գլխավոր դատախազը դատարան է ներկայացրել փաստեր, որոնք վկայել են այն մասին, որ հայ բնակչության զանգվածային սպանությունները հիմնականում իրականացվել են խիստ կազմակերպված եղանակներով: Ավելին, դատարանում միանշանակ հերքվել է պաշտպանական կողմի այն դիրքորոշումը, թե հայ բնակչության այսպես կոչված տեղափոխությունները իբր բխել են ռազմական գործողությունների անհրաժեշտությունից: Ապացուցված է համարվել այն, որ դրանք եղել են բռնի տեղահանումներ և հայ մարդկանց կազմակերպված եղանակով ոչնչացնելու միջոց: Ըստ այդմ, եղանակն ինքնին դիտվել է մի կողմից՝ որպես հնարավոր դիմադրությունը բացառելու, մյուս կողմից՝ միջազգային հանրությանը շփոթության մեջ զցելու «լավագույն» հնարք:

Ընդ որում, անձանց բացառապես էթնիկական հատկանիշով զանգվածային սպանությունների իրական ծրագրերը թաքցնելու նպատակով, համաձայն վերը նշված դատական ակտերի, ինչպես նաև մեղադրական դատավճիռների, պարբերաբար տրվել են գրավոր ու բանավոր «զաղտնի» հրահանգներ: Թեև գրավոր բոլոր փաստաթղթերը ենթակա են եղել ոչնչացման, սակայն դրանց մի մասը պահպանվել ու հետագայում հետազոտվել է դատարանում:

Ամփոփելով նշված դատավճիռներում արտացոլված իրավական գնահատականները՝ կարելի է անել հետևյալ հիմնական եզրահանգումները՝

ա) էթնիկ հատկանիշով պայմանավորված՝ հայազգի անձանց զանգ-

վածային սպանություններն ու բռնի տեղահանումները կազմակերպվել և իրականացվել են իրավասու իշխանությունների կողմից, դա չի եղել սոսկ առանձին կուսակցության կամ առանձին պաշտոնյաների հատվածական նախաձեռնություն,

բ) զանգվածային սպանություններն ու բռնի տեղահանումներն իրականացվել են «գաղտնագրված» հրամանների, հրահանգների, ծրագրերի ու բանավոր կարգադրությունների միջոցով, որպեսզի չբացահայտվի դրանց իրական նպատակն ու ուղղվածությունը,

գ) նշված հանցագործության կատարմամբ երիտթուրքերը փորձել են մեկընդմիջտ «լուծել» Հայկական հարցը, որը իբր մեծ վտանգ է ներկայացրել իրենց պետական անվտանգությանը,

դ) բռնի տեղահանումները, որոնց հետևանքով մեծաքանակ անձինք մատնվել են սովամահության ու այլ անմարդկային տանջանքների, ոչ մի կապ չեն ունեցել ռազմական անհրաժեշտության հետ (ի դեպ, այս վարկածը ներկայումս բավականին հաճախ են թմբկահարում թուրքական քարոզիչները): Այդ է վկայում այն փաստը, որ տեղահանվել են նույնիսկ այնպիսի բնակավայրերից, որոնք որևէ առնչություն չեն ունեցել ռազմական իրադարձությունների հետ, և որոնց բնակչությունը դրսևորել է ակնհայտ չեզոք վարքագիծ,

ե) կատարված հանցագործությունները ոչ միայն ոտնձգում են քրեական օրենսդրության և այսպես կոչված իսլամի «պատվիրանների» դեմ, այլև ուղղված են «մարդկության ու քաղաքակրթության» դեմ:

Բազմաթիվ երկրների խորհրդարաններ, իսկ Ֆրանսիայի պարագայում՝ սահմանադրական վերահսկողություն իրականացնող մարմինը՝ Սահմանադրական խորհուրդը, իրավաչափ չեն համարում օրենսդիր մարմնի կողմից Հայոց եղեռնը ճանաչելը, առավել ևս՝ այն ժխտելու համար քրեական պատասխանատվություն սահմանելը՝ պատճառաբանելով, որ այդպիսի քաղաքական որոշման հիմքում պետք է լինի համապատասխան դատական ակտ:

Ավելին, ինչպես արդեն նկատեցինք, թուրքական կողմն արել ու անում է ամեն ինչ, որպեսզի վերը նշված դատավճիռները լայն քննարկման նյութ չդառնան, պարզապես չհայտնվեն տեսադաշտում՝ փորձելով միջազգային հանրության ուշադրությունից հեռու պահել այն իրողությունը, որ հենց իր ազգային դատական ատյաններն են անցյալ դարասկզբին դատապարտել հայերի հանդեպ ոճրագործությունը: Եվ բավական է, որ որևէ հետազոտող փորձի այդ թեման արդիականացնել, անմիջապես գործի է դրվում Լևիի նման հերքողներին ասպարեզ նետելու մեթոդաբանությունը:

Սակայն եթե զուտ գիտական չափանիշներով հիշյալ դատավճիռները դեռ կարող են հետազոտման նյութ լինել, ապա նույնը չի կարելի ասել իշխանության այս կամ այն ճյուղը ներկայացնող մարմնի գործունեության դեպքում: Ցավոք, նշված զգուշավորությունը մեծ մասամբ պայմանավորված է արտաքին քաղաքականության գործոններով, իսկ մասամբ էլ՝ ոչ բավարար իրազեկվածությամբ: Ի վերջո, Հայոց եղեռնի փաստն արձանագրվել է նաև Ռուսնդայի ցեղասպանության գործով միջազգային դատարանի 2012 թ. դատավճռով (այս գործով դատարանը կայացրել է մի

շարք դատավճիռներ): Մասնավորապես, այս դատական ակտը, անդրադառնալով ցեղասպանության, այդ թվում՝ Ռուանդայում արձանագրված նույնաբնույթ դեպքերի պատճառներին, ևս փաստել է, որ միջազգային հանրությունը համարժեք հետևություններ չի արել Հայոց եղեռնի փաստից, ինչն էլ նպաստել է այդպիսի երևույթների կրկնվելուն:

Այսպիսով, Հայոց եղեռնի միջազգային ճանաչման հիմնախնդրի կապակցությամբ նպատակահարմար ենք համարում որպես ելակետ ընդունել հետևյալ եզրահանգումները՝

ա) Հայոց եղեռնը, փաստորեն, հիմնավորվել ու ճանաչվել է թուրքական դատական ատյանների կողմից 1919-1920 թթ. իրականացված դատավարությունների ընթացքում կայացված դատավճիռներով: Վերջիններս օրինական ուժի մեջ են մտել և երբևէ չեն բեկանվել,

բ) Հայոց եղեռնի իրավական գնահատականը տրված է նաև Ռուանդայի ցեղասպանության գործով միջազգային դատարանի 2012 թ. դատավճռով,

գ) իրավական որևէ արժեք չունի այն փաստարկը, որ իբր դատաքննության փուլում հետազոտված բոլոր ապացույցները հետագայում հափշտակվել ու ոչնչացվել են հայերի կողմից, քանզի դրանք արդեն իսկ հետազոտվել և իրավական գնահատման են արժանացել իրավասու դատական ատյանների կողմից,

դ) դատական ակտերով Հայոց եղեռնի ճանաչման փաստը պետք է դնել այդ ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հայրենական դիվանագիտության հիմքում,

ե) նպատակահարմար է նախաձեռնել տվյալ դատական ակտերից բխող Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը՝ նախապես հանգամանորեն մշակելով բոլոր հնարավոր տարբերակներն ու իրավական հետևանքները:

Ամփոփելով Հայոց եղեռնի միջազգային ճանաչման իրավական ասպեկտների քննարկումը, գտնում ենք, որ այդ առնչությամբ նախորդ դարասկզբի դատավարությունները լայն շրջանառության մեջ դնելը և հայրենական դիվանագիտության համար որպես կարևոր խաղաքարտ օգտագործելը անհատ քաղաքացիների տարրական գույքային իրավունքները պատշապանելու տեսանկյունից նաև զուտ գործնական նշանակություն ունեն: Խնդիրն այն է, որ միջազգային ապահովագրական ընկերությունները, որոնք մոտ 5-6 տարի առաջ նախաձեռնել էին Թուրքիայում Հայոց եղեռնի ընթացքում զոհված, ինչպես նաև հարկադրաբար գաղթած ազգությամբ հայ անձանց ապահովագրական վճարները նրանց ժառանգներին հատկացնելու գործընթացը, ակնհայտ անհիմն պատճառաբանություններով, սոսկ թուրքական լոբբինգի ազդեցությամբ կտրուկ դադարեցրել են վճարումները: Ընդ որում, Միացյալ Նահանգներում «Աքսա» ապահովագրական ընկերության կողմից վճարումները դադարեցվել են այդ երկրի դատական ատյանների անհիմն միջամտությամբ: Այսինքն՝ կարող ենք արձանագրել, որ անգամ դատական ատյաններում է փորձ արվում անտեսել մեկ այլ երկրի դատական ատյանի կայացրած և օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռը:

Բանալի բառեր – Հայոց եղեռն, Հոլոքոստ, դատական գործընթաց, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչում, դատական ակտով Հայոց եղեռնի ճանաչում, բռնի տեղահանումներ, ասպիտակազրական վճարներ

ГЕВОРГ ДАНИЕЛЯН – Правовая значимость приговоров турецких судов 1919–1920 гг. в контексте осуждения Геноцида армян. – Приговоры судов, вынесенные в Турции в 1919–1920 гг., рассматриваются в статье с точки зрения их правомерности и правовой значимости для осуждения Геноцида армян. Зафиксированные в них обвинения безоговорочно свидетельствуют о том, что в годы Первой мировой войны Османская империя осуществляла массовое уничтожение людей по исключительно этническим мотивам. В судебных актах не употребляется термин “геноцид”, но это обусловлено тем, что его в то время пока ещё не существовало. В смысле содержания эти приговоры вполне адекватно раскрывают факт целенаправленного истребления армян, подтверждают прямое участие в этом властей, которые осуществляли чёткую программу действий. В статье также раскрываются причины, предопределившие эти судебные процессы и символические наказания, вынесенные ряду должностных лиц. В заключение выдвинут тезис, согласно которому нынешние власти Турции и международное сообщество обязаны уважать вступившие в законную силу судебные приговоры.

Ключевые слова: Геноцид армян, Холокост, судебное производство, признание Геноцида армян судебным актом, насильственная депортация, страховые платежи

GEVORG DANIELYAN – The Legal Significance of the Judgments of Turkey of 1919-1920 in the Context of Condemnation of the Armenian Genocide. – The issues of legal significance of the judgments of Turkey of 1919-1920 concerning the events of the Armenian Genocide, their legitimacy, the legal relevance in the sense of condemnation of the Armenian Genocide and such other issues are discussed in the article presented. The author substantiates that the accusations reflected in the mentioned judgments unequivocally witness that during the First World War the Ottoman Empire carried out the destruction of specific nations on exclusively ethnic grounds. The term "genocide" is not used in these judicial acts. Nevertheless, this is not due to the purpose of denying this fact, but due to the simple reason that the given term was not yet in the official application and was reflected in international documents in no way.

The legal significance of the judgments of Turkey is in the circumstance that they quite adequately disclose the fact of the Armenian Genocide, approve the direct involvement of the authorities of the mentioned state in the exercise of this and fulfillment of clearly programmed actions .

The article also reveals the reasons of national and international importance that determined the initiation of trials and sentencing some officials to symbolic punishments.

A thesis is presented in the conclusion, according to which the acting Turkish authorities and the international community have an obligation to respect judgments, which have entered into force, and their official actions must flow from them.

Keywords: Armenian Genocide, Holocaust, court trial, international recognition of armenian genocide, recognition of armenian genocide upon court judgements, forced deportations, insurance compensation